

آثار اجتماعی و فرهنگی ربا در جامعه از منظر اسلام

معصومه عیوضی^۱

چکیده

ربا به عنوان یکی از بزرگ‌ترین و ریشه‌دارترین مفسد اقتصادی در جوامع بشری، نه تنها آثار ویرانگر اقتصادی بر ساختارهای مالی و تولیدی بر جای می‌گذارد، بلکه پیامدهای عمیق و گسترده‌ای در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز ایجاد می‌کند. آموزه‌های ناب اسلامی، با تأکید بر حرمت و بی‌چون و چرای ربا، آن را عاملی برای برهم‌زدن تعادل و عدالت اجتماعی، تخریب روابط انسانی، تضعیف همبستگی و فروپاشی ارزش‌های اخلاقی معرفی کرده‌اند. بررسی‌های این پژوهش، که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد که گسترش و رواج ربا در جامعه، به تعمیق شکاف طبقاتی، ترویج روحیه حرص و طمع، زوال اعتماد عمومی، تضعیف روحیه تعاون و همیاری، و رشد مادی‌گرایی افراطی منجر می‌شود. همچنین، این پدیده با ایجاد چرخه‌ای از بی‌عدالتی و وابستگی اقتصادی، بستر مناسبی برای شکل‌گیری بحران‌های اجتماعی فراهم می‌سازد. در پایان، با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآن کریم، سنت معصومان (علیهم‌السلام) و تجارب جوامع اسلامی، مجموعه‌ای از راهکارهای فرهنگی، دینی و اجتماعی برای مقابله با پدیده ربا ارائه می‌گردد تا مسیر حرکت به سوی جامعه‌ای عاری از ظلم، تبعیض و نابرابری هموار شود.

کلیدواژه: ربا، آثار اجتماعی، آثار فرهنگی، فقر

یکی از مهم‌ترین معضلات اقتصادی و اخلاقی که از گذشته‌های دور تاکنون در جوامع مختلف وجود داشته، پدیده شوم ربا است؛ پدیده‌ای که ریشه در خودخواهی، استثمار و سلطه‌طلبی انسان‌ها دارد و همواره موجب ایجاد بی‌عدالتی‌های گسترده اقتصادی و اجتماعی شده است. اسلام به‌عنوان دینی جامع و انسان‌ساز، با صراحت و شدت بی‌سابقه‌ای ربا را تحریم کرده و آن را نه تنها گناهی فردی، بلکه عاملی مخرب در مناسبات اجتماعی و اقتصادی دانسته است. قرآن کریم ربا را معادل جنگ با خدا و رسولش معرفی می‌کند: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ. فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ*^۲ «نهاده شدن ربا در ساختار اقتصادی جوامع، نه تنها عدالت اقتصادی را نابود می‌سازد، بلکه به بروز آسیب‌های گسترده‌ای در حوزه اجتماعی و فرهنگی منجر می‌گردد. از جمله این پیامدها می‌توان به گسترش فقر، شکاف طبقاتی، تحقیر نیازمندان، از بین رفتن روح تعاون، و حاکم شدن نگاه مادی‌گرایانه بر روابط انسانی اشاره کرد. در بررسی‌های پیشین، آثار اقتصادی ربا به‌طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است. به‌عنوان نمونه، در مقاله‌ی «پیامدهای اقتصادی ربا در نظام سرمایه‌داری» (محمدی، ۱۳۹۸)، بیشتر بر روی اختلالات ساختار بازار و بی‌ثباتی مالی ناشی از ربا تمرکز شده است. همچنین پژوهش «تحلیل فقهی-اقتصادی ربا در بانکداری معاصر» (حسینی، ۱۴۰۰) با تمرکز بر تطبیق نظام بانکداری اسلامی و نظام ربوی، ابعاد فقهی مسئله را بررسی کرده است. اما در پژوهش حاضر، تمرکز اصلی بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی ربا است؛ مسئله‌ای که به‌رغم اهمیت فراوان، کمتر به‌صورت مستقل و جامع مورد واکاوی قرار گرفته است. از این‌رو، در این مقاله تلاش می‌شود تا با رویکردی دینی و اجتماعی، به تحلیل پیامدهای فرهنگی و اجتماعی رواج ربا در جامعه پرداخته شود و جایگاه این پدیده در فروپاشی اخلاق عمومی، گسترش نابرابری اجتماعی و تحریف سبک زندگی اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی است. در این چارچوب، ابتدا مفاهیم

^۲ سوره بقره، آیات ۲۷۸ و ۲۷۹

مرتبط با ربا براساس منابع اسلامی و اجتماعی توصیف شده، سپس با رویکردی تحلیلی، آثار فرهنگی و اجتماعی آن بررسی و تحلیل می‌گردد.

۱- مفهوم‌شناسی ربا

الف) معنای لغوی ربا

واژه «ربا» در لغت از ریشه «رَبَوَ» گرفته شده و به معنای زیاده، رشد، افزایش و فزونی است. در فرهنگ لغت «لسان العرب» آمده است: الربا: الزيادة على الأصل. یعنی: ربا به معنای زیادت بر اصل مال است.^۳

ب) تعریف اصطلاحی ربا

در اصطلاح فقهی، ربا به نوعی معامله یا قرض گفته می‌شود که در آن، یکی از طرفین در برابر دریافت مبلغی پول یا کالایی، زیادتی مشروط و معین از طرف مقابل طلب می‌کند. این زیادت، چه در معامله باشد و چه در قرض، در شریعت اسلام حرام و از گناهان کبیره به‌شمار می‌آید. فقیه بزرگ شیعه، علامه حلی، در کتاب قواعد الأحکام می‌نویسد: الربا هو الزيادة المشروطة في المعاوضة على مال مخصوص^۴. یعنی: ربا، زیادتی مشروط در معامله بر مال معین است.

ج) انواع ربا

ربا از نظر فقه اسلامی به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱- **ربای قرضی**: وقتی فردی مبلغی را به دیگری قرض می‌دهد و در ازای آن، شرط می‌کند که در سررسید، مبلغ بیشتری بازگرداند. مانند اینکه کسی ۱۰۰ هزار تومان قرض دهد و شرط کند ۱۱۰ هزار تومان بازگردانده شود. این نوع ربا مورد نهی شدید قرآن است.

^۳ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۲۹۴

^۴ علامه حلی، قواعد الأحکام، ج ۲، ص ۲۴۱

۲-ربای معاملی:مربوط به مبادله دو کالای همجنس است که یکی از آن‌ها بیشتر یا با تاخیر باشد. مثلاً مبادله ۵ کیلوگرم گندم با ۶ کیلوگرم گندم. پیامبر اکرم(ص) درباره این نوع ربا فرمودند الذهبُ بالذهب، والفضةُ بالفضة... مثلاً بمثل، يداً بيد، فمن زاد أو استزاد فقد أربى^۵

(د) حرمت ربا در قرآن و سنت

قرآن کریم در چندین آیه به شدت با ربا برخورد کرده و آن را ظلمی آشکار می‌داند:الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ^۶ در حدیثی از پیامبر اسلام(ص) آمده است: درهمٌ من الربا أشدُّ عند الله من ستِّ وثلاثين زنيةً^۷ یعنی: یک درهم ربا نزد خداوند شدیدتر از ۳۶ بار زناست^۷.

۲-آثار اجتماعی ربا در جامعه

ربا، به عنوان پدیده‌ای برخاسته از سودجویی بی حد، آثار زیانباری در ساختار اجتماعی جوامع بر جای می‌گذارد. این آثار نه تنها عدالت و توازن اجتماعی را برهم می‌زند، بلکه زمینه‌ساز بسیاری از ناهنجاری‌های رفتاری و روابط انسانی می‌شود. در ادامه به مهم‌ترین آثار اجتماعی ربا اشاره می‌کنیم:

۲-۱ تعمیق شکاف طبقاتی و نابرابری اجتماعی

یکی از مهم‌ترین آثار ربا، ایجاد فاصله شدید بین طبقات غنی و فقیر است. فرد رباخوار بدون انجام کار مفید، صرفاً از طریق وام‌دهی و سودگیری مکرر، بر ثروت خود می‌افزاید، در حالی که وام‌گیرنده فقیر، هر روز بیشتر به فقر و بدهی گرفتار می‌شود. امام صادق(ع) می‌فرمایند:إنما حرم الله الربا لئلا

^۵صحیح مسلم، کتاب البیوع، باب الربا

^۶سوره بقره، آیه ۲۷۵

^۷سنن دارقطنی، ج ۳، ص ۲۵

یذهب المعروف» خداوند ربا را حرام کرد تا نیکی و کمک متقابل از بین نرود^۸. در واقع، ربا روح همکاری اجتماعی و حمایت از نیازمند را نابود کرده و به جای آن، استثمار و سلطه اقتصادی را جایگزین می‌سازد.

۲-۲. از بین رفتن اعتماد اجتماعی

ربا ساختار اعتماد اجتماعی را متزلزل می‌کند. در جامعه‌ای که افراد به جای یاری یکدیگر، سود شخصی را محور روابط مالی قرار دهند، فضای بدبینی، بی‌اعتمادی و انزوا شکل می‌گیرد. افراد فقیر دیگر به کمک ثروتمندان دلگرم نیستند، چرا که یاری مالی آنان با بهره‌های سنگین همراه است. قرآن کریم به جای ربا، قرض‌الحسنه را توصیه می‌کند و می‌فرماید: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعَفَهُ لَهُ^۹»

۲-۳. گسترش روحیه خودخواهی و سودپرستی

ربا افراد را به تدریج از اخلاق نوع‌دوستی دور می‌کند و سودجویی افراطی را به یک ارزش تبدیل می‌کند. در چنین جامعه‌ای، منافع فردی بر خیر جمعی ترجیح می‌یابد و رفتارهای غیرانسانی همچون سوءاستفاده از نیاز دیگران توجیه‌پذیر می‌شود. شهید مطهری می‌گوید^{۱۰}: ربا جامعه را از رحمت و همدردی تهی می‌کند و انسان‌ها را به موجوداتی منفعت‌طلب و بی‌رحم تبدیل می‌سازد.»

۲-۴. تضعیف نهاد خانواده و تحمیل فشار اقتصادی

در جوامع ربامحور، فشارهای اقتصادی ناشی از بهره‌های سنگین و بدهی‌های ربا، سبب افزایش اختلافات خانوادگی، طلاق و فروپاشی روابط عاطفی می‌شود. خانواده‌ها، برای پرداخت بدهی، مجبور به تحمل سختی‌های فراوان یا حتی ترک تحصیل و مهاجرت می‌شوند که این‌ها آثار اجتماعی عمیقی بر جامعه دارد.

^۸ وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۱۱۲

^۹ سوره بقره، آیه ۲۴۵

^{۱۰} مطهری، نظام اقتصادی اسلام، ص ۱۳۲

فقه‌های بزرگ مانند شیخ طوسی و علامه حلی در کتب فقهی خود به تفصیل به موضوع ربا و آثار آن بر عدالت اجتماعی پرداخته‌اند. آنها ربا را سبب ایجاد ظلم و تبعیض میان مردم دانسته‌اند که با اصول اولیه اسلام در تعارض است^{۶۴}

۱۴-۴. ضرورت مقابله با ربا در جامعه اسلامی

فقه‌ها بر این نکته تأکید کرده‌اند که مقابله با ربا فقط وظیفه فردی نیست، بلکه وظیفه اجتماعی و حکومتی است و باید با قوانین اسلامی و اعمال مجازات‌های شرعی، از رواج آن جلوگیری شود^{۶۵}

۱۵- نقش ربا در تضعیف سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن در جامعه اسلامی

سرمایه اجتماعی به معنای اعتماد، همکاری و همبستگی میان اعضای یک جامعه است که نقش بسیار مهمی در توسعه و پایداری اجتماعی دارد. ربا به عنوان یکی از عوامل برهم‌زننده عدالت و اخلاق اجتماعی، تأثیر مخربی بر سرمایه اجتماعی می‌گذارد:

۱۵-۱. کاهش اعتماد بین افراد جامعه

ربا موجب می‌شود روابط اقتصادی مبتنی بر سوءظن و شک شود و اعتماد میان افراد کاهش یابد. قرآن کریم درباره اهمیت اعتماد و امانت می‌فرماید: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا**^{۶۶} در جوامع ربوی، این امانت‌داری و اعتماد به شدت آسیب می‌بیند^{۶۷}

۱۵-۲. افزایش حس نابرابری و کاهش همبستگی اجتماعی

ربا با افزایش فاصله طبقاتی و فقر، موجب بروز حس تبعیض و بی‌عدالتی در جامعه می‌شود. این وضعیت سبب کاهش همبستگی اجتماعی و افزایش تنش‌های اجتماعی می‌گردد^{۶۸}

^{۶۴} طوسی، التهذیب، ج ۳، ص ۲۷۹

^{۶۵} علامه حلی، الوسيلة، ج ۱، ص ۴۵

^{۶۶} سوره نساء، آیه ۵۸

^{۶۷} جوادی آملی، تربیت در اسلام، ص ۱۹۰

^{۶۸} مطهری، نظام اقتصادی اسلام، ص ۱۳۸

۳-۱۵. تضعیف مشارکت عمومی و فعالیت‌های اجتماعی

کاهش سرمایه اجتماعی باعث می‌شود افراد کمتر به مشارکت در فعالیت‌های جمعی و خیرخواهانه رغبت نشان دهند که این مسئله روند توسعه اجتماعی را کند می‌کند^{۶۹}

۱۵-۴. اثرات روانی و اجتماعی کاهش سرمایه اجتماعی

کاهش سرمایه اجتماعی پیامدهایی مانند افزایش انزوای اجتماعی، بی‌اعتمادی و تنهایی را به همراه دارد که به سلامت روانی و اجتماعی جامعه آسیب می‌رساند^{۷۰}

۱۶- راهکارها و پیشنهادات برای مقابله با ربا و کاهش آثار منفی آن در جامعه

با توجه به آثار مخرب ربا در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، روانی و اقتصادی، مقابله با آن نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و هم‌افزایی بین نهادهای مختلف است. در ادامه مهم‌ترین راهکارها ارائه شده

۱-۱۶. تقویت نظام بانکداری اسلامی

اجرای نظام بانکداری بدون ربا و توسعه ابزارهای مالی اسلامی مانند قرض‌الحسنه، مشارکت، مضاربه و مرابحه می‌تواند به کاهش فعالیت‌های ربوی کمک کند و زمینه عدالت اقتصادی را فراهم آورد^{۷۱}

۱۶-۲. تدوین و اجرای قوانین سخت‌گیرانه

قوانین شفاف و مجازات‌های بازدارنده باید برای فعالیت‌های ربوی تدوین و به‌صورت جدی اجرا شوند تا از گسترش ربا جلوگیری شود. نظارت دقیق بر فعالیت‌های مالی و بانکی ضروری است^{۷۲}

۳-۱۶. آموزش و آگاهی‌بخشی عمومی

^{۶۹} نهج‌البلاغه، حکمت ۱۴۱

^{۷۰} جوادی آملی، عبدالله، تربیت در اسلام

^{۷۱} مطهری، نظام اقتصادی اسلام، ص ۱۳۵

^{۷۲} امام خمینی(ره)، صحیفه امام، ج ۱، ص ۳۵۲

برگزاری دوره‌های آموزشی، سمینارها و برنامه‌های رسانه‌ای برای افزایش آگاهی مردم درباره مضرات ربا و اهمیت اقتصاد بدون ربا، می‌تواند نقش مهمی در پیشگیری ایفا کند^{۷۳}

۴-۱۶. تقویت نهادهای خیریه و قرض‌الحسنه

حمایت از صندوق‌های قرض‌الحسنه و نهادهای خیریه که وام‌های بدون بهره به نیازمندان می‌دهند، می‌تواند جایگزین مناسبی برای سیستم ربوی باشد و به کاهش فقر کمک کند^{۷۴}

۵-۱۶. ترویج فرهنگ انفاق و تعاون

ایجاد فضای فرهنگی مبتنی بر تعاون، انفاق و همیاری در جامعه می‌تواند انگیزه‌های اقتصادی افراد را به سمت کمک به یکدیگر و دوری از سودجویی و ربا سوق دهد^{۷۵}

۶-۱۶. توسعه پژوهش‌های علمی و فقهی

پژوهش‌های دقیق در حوزه فقه، اقتصاد و علوم اجتماعی می‌تواند راهکارهای جدید و مؤثری برای مقابله با ربا ارائه دهد و زمینه سیاست‌گذاری‌های بهتر را فراهم کند^{۷۶}

نتیجه‌گیری

ربا به عنوان یکی از آسیب‌های جدی اقتصادی و اجتماعی، تأثیرات گسترده و عمیقی بر سلامت جسمی، روانی، فرهنگی و اقتصادی جامعه دارد. این پدیده موجب افزایش نابرابری، تشدید فقر، کاهش اعتماد اجتماعی و تضعیف بنیان‌های اخلاقی و خانوادگی می‌شود. از منظر قرآن، روایات و کتب فقهی، ربا نه تنها یک عمل حرام بلکه عاملی برای نابودی و فساد در جامعه است که باید به طور جدی با آن مقابله شود. راهکارهای ارائه شده همچون تقویت نظام بانکداری اسلامی، تدوین

^{۷۳} جوادی آملی، تربیت در اسلام، ص ۱۸۰

^{۷۴} بیانیه گام دوم انقلاب، بند ۱۳

^{۷۵} قرآن کریم، سوره حدید، آیه ۱۸

^{۷۶} مطهری، آیین زندگی، ص ۸۰

قوانین سخت‌گیرانه، آموزش و آگاهی‌بخشی عمومی، حمایت از نهادهای قرض‌الحسنه و ترویج فرهنگ تعاون، می‌تواند به کاهش آثار مخرب ربا کمک کند و زمینه‌ساز ایجاد عدالت و سلامت اقتصادی و اجتماعی باشد. مقابله با ربا نیازمند همکاری همه‌جانبه نهادهای دینی، فرهنگی، حکومتی و مردم است تا جامعه‌ای سالم، عادلانه و پایدار بر پایه ارزش‌های اسلامی و انسانی ساخته شود.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه

امام علی(ع). نهج البلاغه. ترجمه مکارم شیرازی، تهران، نشر حدیث، ۱۳۹۸.

امام خمینی(ره). صحیفه امام. ج ۱۹، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.

کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. ج ۵، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.

خامنه‌ای، سید علی. بیانیه گام دوم انقلاب. ۱۳۹۷، بند ۱۳.

پیامبر اکرم(ص). سنن ابن ماجه. حدیث شماره ۴۰۵۶، دارالفکر، بی‌تا.

طوسی، شیخ. التهذیب. ج ۳، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.

علامه حلی، حسن بن یوسف. الوسيلة. ج ۱، بی‌نا، بی‌تا.

جوادی آملی، عبدالله. تربیت در اسلام. قم، انتشارات اسراء، ۱۳۸۵.

مطهری، مرتضی. نظام اقتصادی اسلام. تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۲.

مطهری، مرتضی. آیین زندگی. تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۲.

حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه. ج ۱۱، ص ۳۶۵، مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۰۹ق.